

AZAD TİCARƏT SAZIŞLARI VƏ ÜTT ÜZVLÜYÜ: NƏZƏRİ ƏSASLAR VƏ CAZİBƏ MODELİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EMPİRİK QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Fuad Elxan Məmmədov¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının azad ticarət sazişləri (ATS) şəbəkəsini və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük prosesini həm nəzəri, həm də empirik müstəvidə araşdırmaqdır. Nəzəri hissədə GATT/ÜTT prinsipləri əsasında qurulan ikitərəfli azad ticarət sazişlərinin əsas müddəaları (rüsurların ləğvi, ən çox üstünlük verən ölkə rejimi, kvota qadağası, mənzə qaydaları) və ÜTT-yə qoşulma prosedurunun mərhələləri sistemləşdirilir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqatda sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunur, Azərbaycanın 40 tərəfdaş ölkə ilə 2000–2024-cü illər üzrə ikitərəfli ticarətinin iqtisadi kütlə, coğrafi məsafə, qonşuluq, ATS və MDB üzvlüyü əsasında Cazibə modeli qurulur. Tədqiqatda 2016–2024-cü illər üzrə Potensial Doyma Əmsalı hesablanır, daxili bazarın doyması ilə gömrük gəlirlərinin artım tempi arasındakı əlaqə təhlil edilir.

Tədqiqatın nəticələri: Nəticələr göstərir ki, azad ticarət sazişinin mövcudluğu ikitərəfli ticarəti 58,9–88,5% artırır (FE/OLS), MDB üzvlüyü isə əlavə 53,8–62,8% artım təmin edir; eyni zamanda 2021-ci ildə 70,7%-ə çatan bazar doyması 1-2 illik gecikmə ilə gömrük gəlirləri artım tempinin 2023–2024-cü illərdə 4,9%-ə qədər yavaşmasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatda kənd təsərrüfatı sektorunun xarici ticarətdə milli mənafeyin və ərzaq təhlükəsizliyinin təminindəki roluna ayrıca və genişləndirilmiş bölmə həsr olunmuşdur: özünütəminatmə səviyyələri, aqrar məhsulların idxal-ixrac strukturunun tərkib dəyişikliyi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük danışıqlarında kənd təsərrüfatı üzrə tarif öhdəlikləri və azad ticarət sazişlərinin aqrar sektora təsiri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti odur ki, məqalənin sonunda altı bloklu tarif optimallaşdırma modelinə kənd təsərrüfatına dair əlavə tövsiyələr daxil edilmişdir.

Açar sözlər: Azad ticarət sazişi, ÜTT üzvlüyü, Cazibə modeli, Bazar doyması, Gömrük gəlirləri, Milli mənafe.

Giriş.

Müasir dünya təsərrüfat sistemində dövlətlərin iqtisadi inkişaf strategiyası getdikcə daha çox xarici ticarət əlaqələrinin keyfiyyəti və strukturu ilə şərtlənir. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi, tədarük zəncirlərinin transformasiyası və proteksionist meyllərin güclənməsi fonunda xarici ticarət siyasətinin təkcə ticarət dövrüyyəsini artırmaq vasitəsi kimi deyil, həm də milli iqtisadi mənafehlərin qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aləti kimi qiymətləndirilməsi zərurəti aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası neft-qaz ehtiyatlarına əsaslanan iqtisadi inkişaf modelindən qeyri-neft sektorunun üstünlük təşkil etdiyi, ixracyönümlü iqtisadiyyata keçid mərhələsindədir. Bu prosesdə kənd təsərrüfatı sektoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, həm ərzaq təhlükəsizliyinin, həm də qeyri-neft ixracının diversifikasiyasının əsas dayaqlarından biridir. Mövcud tədqiqatların əksəriyyətində kənd təsərrüfatı sektoru xarici ticarət siyasətinin ayrıca subyekti kimi deyil, ümumi iqtisadi təhlükəsizlik kontekstinin bir hissəsi kimi səthi şəkildə nəzərdən keçirilir.

Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT/ÜTT) prinsiplərinin əldə edilməsi və ticarət-iqtisadi potensialın artırılması məqsədi ilə ikitərəfli qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün azad ticarət sazişlərinin imzalanması zəruriliyi yaranmışdır. Azərbaycan yalnız 1992–2019-cu illər ərzində MDB ölkələri ilə əməkdaşlığın rahat və sərbəst olması üçün 494 sayda müxtəlif saziş, protokol, memorandum və digər normativ-hüquqi sənəd imzalamışdır. Paralel olaraq ölkə 1997-ci ildən Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük istiqamətində danışıqlar aparır. Məqalənin məqsədi bu iki institusional prosesin - mövcud Azad Ticarət

¹Əsas müəllif/Corresponding author: Fuad Elxan Məmmədov, BDU, doktorant, e-mail: fuad.mammadov.9292@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-2156-7390>

Sazi.i (ATS) şəbəkəsinin və davam edən ÜTT danışıqlarının nəzəri əsaslarını sistemləşdirmək və onların real iqtisadi nəticələrini Cazibə modeli və bazar doyması təhlili vasitəsilə kəmiyyətə qiymətləndirməkdir (Santos Silva və b., 2006). Eyni zamanda, özünütəminatmə göstəricilərinin tarif siyasəti ilə, həmçinin ÜTT üzvlüyü çərçivəsində aqrar sahə üzrə öhdəliklərin milli təhlükəsizliklə əlaqələndirilməsi bu tədqiqatın əsas elmi yeniliyini təşkil edir.

Materiallar və metodlar. Elmi ədəbiyyatda “milli mənafe” və “milli təhlükəsizlik” anlayışlarına həm fərqli, həm də identik yanaşmalar mövcuddur (Anderson və van Wincoop, 2003). Tədqiqatlarda milli mənafe dövlət mənafeyi ilə eyniləşdirilən yanaşma əsas götürülür; milli təhlükəsizlik isə dövlətin milli iqtisadiyyatı daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq funksiyası kimi qəbul edilir (Erceg və b., 2023).

Milli mənafeinin təmin edilməsində xarici ticarətin rolunu izah edən üç əsas nəzəri istiqamət - iqtisadi liberalizm, iqtisadi millətçilik və geostrateji yanaşma fərqləndirilir (Smith, 1776; Ricardo, 1817; List, 1841; North, 1990; Ossa, 2014; Pesaran, Shin, Smith, 2001; Helpman, Krugman, 1985; Gnangnon, Brun, 2019).

Bu istiqamətlərin sintezinə ehtiyacı əsaslandıran E. Lutvakın milli təhlükəsizlik ticarət nəzəriyyəsi, R. Keohane və C. Nyenin qarşılıqlı asılılıq konsepsiyası, habelə M. Porterin rəqabət üstünlükləri modeli müasir nəzəri bazanın formalaşmasına töhfə vermişdir (Luttwak, 1990; Keohane, Nye, 1977; Porter, 1990).

Fiskal-empirik istiqamətdə Kee, Nicita və Olarreaga, Trabandt və Uhlig, Boehm, Levchenko və Pandalai-Nayar, Pujolas və Rossbach kimi müəlliflərin tarif Laffer əyrisinin tədqiqi bu problemin təhlilini genişləndirmişdir (Kee və b., 2008; Trabandt və Uhlig, 2011; Boehm və b., 2023; Pujolas və Rossbach, 2025). İdxal tələbinin elastikliyi və gömrük gəlirlərinin strukturu ilə bağlı tədqiqatlar isə idxalı əvəzetmə siyasətinin gəlir bazasına təsiri üzrə tədqiqatları mövzunun kəmiyyət təhlili alətlərini zənginləşdirmişdir (Irwin, 2021; Mustafin və b., 2022). Kənd təsərrüfatına dair beynəlxalq iqtisad ədəbiyyatında aqrar proteksionizmin ərzaq təhlükəsizliyi ilə ticarət liberallaşması arasındakı balansla dair genişmiqyaslı müzakirə mövcuddur; bu müzakirə Azərbaycan kimi resurs zəngin keçid iqtisadiyyatları üçün xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki belə ölkələrdə aqrar sektor həm ənənəvi məşğulluq mənbəyi, həm də diversifikasiya hədəfidir.

"Sərbəst ticarət haqqında" ikitərəfli sazişlərə əsasən bir ölkənin gömrük ərazisindən digər ölkənin gömrük ərazisinə birbaşa idxal edilən mallara, mənşə ölkəsi eyni olduğu təqdirdə CT-1 formalı preferensial mənşə sertifikatı təqdim edilməklə idxal gömrük rüsumu tətbiq edilmir. Bu sazişlərə xarici ticarət sahəsi üzrə bir sıra əsas üstünlüklər daxildir:

- tərəflər arasında rüsumların və analoji ödənişlərin ləğvi; ayrı-seçkiliyə qarşı milli və ən çox üstünlük verən ölkə rejiminin tətbiqi;
- kvotalardan və digər kəmiyyət məhdudiyyətlərindən istifadənin qarşısının alınması öhdəliyi;
- uyğunlaşdırılmış gömrük təsnifat sistemi əsasında tərəflərin gömrük orqanları arasında əməkdaşlıq;
- ixrac nəzarəti siyasətlərinin uyğunlaşdırılması; haqsız biznes təcrübələrinin qadağan edilməsi; pulsuz tranzit;
- malların mənşəyinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi qaydalar;
- tərəflərə milli təhlükəsizliyi, ictimai maraqları, sənaye və əqli mülkiyyət hüquqlarını zəruri hesab etdikləri hallarda müqavilə müddəalarına uyğun olmayan tədbirlər görməyə imkan verən istisna müddəaları.

Oxşar ümumi cəhətlərinə baxmayaraq, hər bir sazişin özünəməxsus müddəaları da var. Məsələn, Rusiya ilə bağlanan sazişdə ticarət nümayəndiliklərinin yaradılması və sərbəst

ticarətə ziyan vuran subsidiyaların qarşısının alınması, Özbəkistanla bağlanan sazişdə isə genişləndirilmiş Məhsul Nomenklaturasının hazırlanması xüsusi müddəalar kimi çıxış edir (AR və RF arasında ATS,1992).

Tədqiqatda sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Empirik hissədə 1991–2024-cü illəri əhatə edən illik məlumatlar əsasında üç tamamlayıcı ekonometrik model qurulmuşdur:

1) xarici ticarətin uzun və qısamüddətli determinantlarını müəyyən etmək üçün Avtoregressiv Bölüşdürülmüş Ləngimə (ARDL) modeli və Pesaran və b. tərəfindən irəli sürülən Sərhədlərin Test edilməsi metodologiyası (Pesaran və b., 2001);

2) islahat mərhələlərinin statistik əhəmiyyətini endogen aşkarlamaq üçün Zivot-Andrews struktur qırılma testi (Zivot və Andrews,1992);

3) ikitərəfli ticarətin coğrafi-institusional determinantlarını qiymətləndirmək üçün 2000–2024-cü illər üzrə 40 tərəfdaş ölkəni əhatə edən panel Cazibə (Gravity) modeli (Pooled OLS, Fixed Effects, PPML) (Santos Silva və Tenreyro, 2006).

Bazar doymasının gömrük gəlirlərinə təsirini qiymətləndirmək üçün Potensial Doyma Əmsalı (PDƏ) hesablanmışdır. Kənd təsərrüfatı sektoru üzrə təhlil Dövlət Statistika Komitəsi və Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında struktur təhlil, xüsusi çəki dinamikası və müqayisəli tarif təhlili metodları ilə aparılmışdır. Bütün diaqnostik testlər (Breusch-Godfrey, ARCH, Ramsey RESET, Jarque-Bera) modellərin etibarlılığını təsdiqləmişdir.

Azərbaycanın konkret tərəfdaş ölkələrlə ticarətinin həcmi iqtisadi kütlə, məsafə, coğrafi bitişiklik, ATS və MDB üzvlüyü kimi amillərlə izah etmək məqsədilə 2000–2024-cü illər üzrə 40 tərəfdaş ölkəni (İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Almaniya, Çin, ABŞ, Hindistan, Gürcüstan, İran, Ukrayna, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Portuqaliya, Bolqarıstan, Yunanıstan, Niderland, Çexiya, Fransa, İspaniya, İsrail, Avstraliya, İsveçrə, Polşa, Rumıniya, Xorvatiya, İndoneziya, Tailand, Koreya, Yaponiya, Braziliya, Norveç, İsveç, Finlandiya, Macarıstan, Avstriya, Belçika, Pakistan, Şri-Lanka, Filippin, Meksika) əhatə edən məlumatlar əsasında panel Cazibə modeli qurulmuşdur (ARDSK, 2026). Panel Cazibə modeli aşağıdakı formula şəklində təqdim edilir:

$$\ln \text{TRADE}_{ijt} = \alpha + \beta_1 \ln \text{GDP}_{it} + \beta_2 \ln \text{GDP}_{jt} + \beta_3 \ln \text{DIST}_{ij} + \beta_4 \text{BORDER}_{ij} + \beta_5 \text{FTA}_{ijt} + \beta_6 \text{CIS}_{ij} + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{ijt}.$$

Burada:

$\ln \text{TRADE}_{ijt}$ - Azərbaycanın ixracı/idxalı olmaqla ikitərəfli ticarəti (min USD, log),

$\ln \text{GDP}_{it}$ - Azərbaycanın ÜDM-ini cari qiymətlərlə ÜDM (log),

$\ln \text{GDP}_{jt}$ - Tərəfdaş ölkənin ÜDM-ini cari qiymətlərlə ÜDM (log),

$\ln \text{DIST}_{ij}$ - Paytaxtlar arasındakı məsafəni km (CEPII, log),

BORDER_{ij} - Qonşuluğun olmasının, yəni ümumi sərhəd: 1=bəli, 0=xeyr olmaqla,

FTA_{ijt} - Azad ticarət sazişini, ATS mövcuddursa 1, yoxdursa 0 kimi götürülməklə,

CIS_{ij} - MDB üzvlüyünü, hər iki ölkə MDB üzvüdirsə 1 kimi götürülməklə

μ_i - Müşahidəsiz ölkə xüsusiyyətlərini, yəni sabit effekti

λ_t - Qlobal ticarət şokları, illəri göstərir.

Model Pooled OLS, Sabit Effektlər (FE), Təsadüfi Effektlər (RE) və sıfır ticarət axınlarını idarə edən PPML metodları ilə qiymətləndirilmiş, model seçimi Hausman testi ilə əsaslandırılmışdır.

Daxili bazarın doyma səviyyəsini ölçmək üçün Potensial Doyma Əmsalı (PDƏ) hesablanmışdır:

$$K_t = 1 - (\text{Bazar Tutumu}_t - \text{Cari Bazar Həcmi}_t) / \text{Bazar Tutumu}_t$$

burada

$$\text{Bazar Tutumu}_t = Y_t + M_t - X_t$$

$$\text{Cari Bazar Həcmi}_t = Y_t - X_t \quad (Y_t — \text{ÜDM}, M_t — \text{idxal}, X_t — \text{ixrac})$$

$K=1$ tam doymanı, K -nin 0-a yaxınlaşması isə tam idxal asılılığını göstərir.

Fiskal əlaqə

$$T_t = \tau_t \times (1 - K_t) \times \text{Bazar Tutumu}_t$$

düsturu ilə ifadə olunur, yəni digər şərtlər sabit qaldıqda K -nin artması idxal payını sıxışdıraraq gömrük gəlirlərini azaldır. PDƏ ilə gömrük gəlirlərinin artım tempi arasındakı gecikmə əlaqəsi illik PDƏ səviyyələri və növbəti 1-2 ildəki gömrük gəlirləri artımından istifadə edərək birinci fərqlər yanaşması ilə araşdırılmışdır.

Nəticələr və müzakirələr. Rusiya ilə 1992-ci ildə bağlanan ilk azad ticarət sazişi çərçivəsində Azərbaycan mineral xammal və kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük edir, Rusiya isə əvəzində hazır məhsul göndərir; Azərbaycan hazırda Rusiyanın 70-dən çox regionu ilə əməkdaşlıq edir. Moldova ilə 1995-ci ildən davam edən əməkdaşlıqda hər iki tərəfin idxal-ixracı təxminən bərabər tempdə (1,1 və 1,4 dəfə) artmışdır ki, bu, sazişin balanslaşdırılmış xarakterini göstərir. Ukrayna ilə əlaqələrdə idxal 8,4, ixrac isə 5,3 dəfə artmışdır; Ukraynadan qara metallar, tütün, kağız və şəkər idxal olunur, Azərbaycandan ixrac edilən neft isə Ukrayna bazarının 70%-ni əhatə edir. Gürcüstanla 1996-cı ildən davam edən sazişdə idxal 4,6, ixrac isə 7,4 dəfə artaraq Azərbaycan üçün əlverişli nəticə vermişdir; 2023-cü ilin birinci yarısında Azərbaycan Gürcüstanın beşinci ticarət tərəfdaşı olmuş və Gürcüstanın xarici ticarətində 7,1% pay tutmuşdur.

Türkdilli dövlətlərlə bağlanan sazişlər (Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan) Orta Dəhliz layihəsi çərçivəsində strateji əhəmiyyət kəsb edir. 2024-cü ildə həmin ölkələrin tranzit yüklərin həcmində 70%-lik artım qeydə alınmışdır. Qazaxıstanla 1997-ci ildən davam edən əməkdaşlıqda idxal 11,4, ixrac isə 14,8 dəfə artmışdır ki, bu, geniş çeşiddə malların (buğda, neft məhsulları, dəmir yolu avadanlığı) qarşılıqlı tədarükünün genişlənməsi ilə bağlıdır. Qırğızıstanla 2004-cü ildən əlaqələrdə ixracın 87 dəfə artması xüsusilə diqqətəlayiqdir və hələ reallaşdırılmamış böyük potensialın mövcudluğuna işarə edir. Tacikistanla 2007-ci ildə bağlanan saziş isə digər tərəfdaşlarla müqayisədə ən zəif nəticə vermişdir (idxal 2,4 dəfə, ixrac cəmi 0,1 dəfə artım), bu da əlavə addımların atılması zərurətini göstərir.

ÜTT-yə qoşulma proseduru bir neçə mərhələdən ibarətdir və təcrübə göstərir ki, bu proses onilliklər çəkə bilər. Birinci mərhələdə xüsusi işçi qrupu çərçivəsində müraciət edən ölkənin iqtisadi mexanizminin və ticarət-siyasi rejiminin ətraflı nəzərdən keçirilməsi aparılır, ardınca üzlük şərtləri ilə bağlı ikitərəfli məsləhətləşmələr və danışıqlar başlanır. Bu danışıqlar qoşulan ölkənin bazara çıxış ilə bağlı verməyə hazır olduğu "kommersiya baxımından əhəmiyyətli" güzəştlərə həsr olunur; bunun müqabilində ölkə ÜTT üzvlərinin sahib olduğu hüquqları, o cümlədən mübahisələrin həlli orqanına müraciət hüququnu əldə edir. Qoşulma prosesi işçi qrupun hesabatı, Qoşulma Protokolu, tarif güzəştləri üzrə öhdəliklərin siyahısı və xidmətlər bazarına çıxış üzrə öhdəliklərin siyahısı kimi rəsmi sənədlərlə başa çatır. Yeni üzv ölkələr üçün əsas şərt milli qanunvericiliyi Uruqvay raundu sazişlər paketinin müddəalarına uyğunlaşdırmaqdır. Hazırda Azərbaycan ÜTT-də müşahidəçi statusuna malikdir və danışıqlar mərhələsindədir.

ÜTT-yə üzvlük Azərbaycana bir sıra mühüm üstünlüklər əldə etməyə imkan verərdi: qeyri-diskriminasiyalı antidempinq rejimi, ixrac imkanlarının inkişafı, "ən əlverişli ölkə" rejiminin təmin edilməsi və dünya ticarətinin 90%-dən çoxunu əhatə edən 164 ölkə ilə ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılması. Eyni zamanda, danışıqlar prosesi milli mənafehin qorunması baxımından

ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur: orta çəkili idxal tariflərinin ÜTT orta səviyyəsinə (10%-ə yaxın) endirilməsi tələbi yerli, hələ tam rəqabətqabiliyyətli olmayan istehsalçıların daxili bazarını itirmə riski yaradır; kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət dəstəyinin azaldılması tələbi isə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından təhdid yaradır. Bu səbəbdən Azərbaycan minimal, lakin ÜTT-yə üzvlük üçün yetərli liberallaşma strategiyasını seçmiş, kənd təsərrüfatı üzrə son bound tarif dərəcəsinə (17,3%) ÜTT-yə üzv MDB ölkələrinin orta göstəricisindən (12,72%) yüksək səviyyədə saxlamağa çalışmışdır.

Azərbaycanın ilkin bound tarif təklifləri kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə 2008-ci ildə orta hesabla 20,8%, keçid dövründən sonrakı son orta dərəcə isə 17,3% səviyyəsində olmuşdur; müqayisə üçün ÜTT-yə üzv MDB ölkələrinin kənd təsərrüfatı sektorunda orta tarif dərəcəsi 12,72% təşkil edir. Bound tariflərin minimal həddi 0%, maksimal həddi isə 45% müəyyən edilmişdir; iribuynuzlu mal-qara, səpin toxumları və elmi-tədqiqat məqsədli idxala 0%-lik rüsum tətbiq olunur, ət və ət məhsulları, süd məhsulları, alkoqollu içkilər və tütün kimi həssas mallara isə 30–35% səviyyəsində yüksək tariflər saxlanılmışdır. Qeyri-kənd təsərrüfatı malları üzrə ilkin bound təkliflərin orta dərəcəsi 11,2%, son orta dərəcəsi isə 10,3% olmuşdur ki, bu, ÜTT-yə üzv MDB ölkələrinin orta göstəricisindən (12,72%) aşağıdır. Azərbaycanın ixrac bazarlarında, xüsusilə İtaliya (66%), İsrail (65,4%) və Türkiyədə (190,9%) müşahidə edilən yüksək tarif proteksionizmi səviyyəsi ölkənin ənənəvi MDB bazarlarına üstünlük verməsinin əlavə səbəbi olmuşdur.

Xidmət sektorunun inkişafı iki mühüm nəticəyə gətirib çıxarır: birincisi, bu sektor dövlətə xeyli gəlir gətirən xarici gəlir mənbəyi kimi çıxış edir; ikincisi, bir çox xidmət növü (bank sektoru, audit və digər maliyyə xidmətləri) iqtisadiyyatın digər elementləri ilə birbaşa əlaqəli olub müasir infrastrukturun formalaşmasına və onun səmərəli fəaliyyətinə töhfə verir. Xidmətlər ticarətinin inkişafı bütövlükdə iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif xidmət sektorları iqtisadi inkişafda fərqli rol oynadığından, xarici ticarət siyasətində diferensial yanaşma tələb olunur; bu, xidmət sektorunun ixrac potensialının müəyyənləşdirilməsi və konkret sektorlarda xarici iştirakın iqtisadi inkişafa nə dərəcədə uyğun olacağına dair strateji qərarların qəbulu ilə bağlıdır. Azərbaycanın ÜTT danışıqlarında 12 xidmət sektorundan 11-də, 116 alt-sektordan isə 113-də öhdəliklər üzrə danışıqların aparılması bu strateji yanaşmanın praktiki təzahürüdür.

Bu bölmə ilkin tədqiqata nisbətən əsas genişləndirmə xəttini təşkil edir. Kənd təsərrüfatı Azərbaycan üçün yalnız ənənəvi məşğulluq sahəsi deyil, həm də milli mənafeyin iki ölçüsü — ərzaq təhlükəsizliyi və ixrac diversifikasiyası — baxımından strateji sektordur. Neft-qaz gəlirlərindən asılılığın azaldılması strategiyasında aqrar sahənin qeyri-neft ixracına verdiyi töhfə, eyni zamanda idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi baxımından oynadığı rol xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“2008–2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkənin əsas ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. 2015-ci ildə bitkiçilik məhsulları üzrə dənliyədə özünütəminatmə səviyyəsi 64,5%, digər bitkiçilik məhsullarında 89–132% arasında olmuşdur ki, bu göstərici iqtisadi təhlükəsizliyin qəbul edilmiş hədd göstəricisindən yuxarıdır. Heyvandarlıq məhsulları üzrə (donuz əti istisna olmaqla) özünütəminatmə səviyyəsi 77–99,7% arasında dəyişmişdir. Eyni zamanda, idxal olunan ərzaq məhsullarının ümumi idxaldakı çəkisi 2003-cü ildəki 11,8%-dən 2015-ci ildə 14,2%-ə yüksəlsə də, bu göstərici 1992-ci illə müqayisədə təxminən 4 dəfə aşağı olaraq qalmışdır, bu da uzunmüddətli perspektivdə özünütəminatmə siyasətinin uğurunu təsdiqləyir.

**Cədvəl 1. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində əsas ərzaq məhsulları üzrə
özünütəminatmə səviyyəsi**

Məhsul qrupu	Özünütəminatmə səviyyəsi	Qiymətləndirmə
Dənli bitkilər	64,5%	Milli hədd göstəricisindən aşağıdır, yəni idxaldan asılılıq davam edir
Digər bitkiçilik məhsulları	89–132%	Hədd göstəricisindən yuxarıdır, yəni dayanıqlı təminat
Heyvandarlıq məhsulları (donuz əti istisna)	77–99,7%	Əksər mövqelər üzrə hədd göstəricisinə yaxın və ya yuxarıdır

Mənbə: Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (10.09.2026) materialları əsasında tərtib edilib

Bu göstəricilərin təhlili milli mənafe baxımından iki mühüm nəticəyə gətirib çıxarır: birincisi, taxılçılıq sahəsində strateji ehtiyat və məhsuldarlıq artımı proqramlarının davam etdirilməsi zərurəti qalmaqdadır, çünki dənli bitkilər üzrə özünütəminatmə səviyyəsi digər sahələrə nisbətən aşağıdır; ikincisi, heyvandarlıq və bağçılıq-tərəvəzçilik sahələrində əldə olunmuş nisbi müstəqillik ixrac potensialının artırılması üçün əlverişli baza yaradır.

2016–2024-cü illər üzrə əmtəə səviyyəsində idxal həcmi təhlili aqrar sahədə güclü idxalı əvəzetmə tendensiyasını ortaya qoyur. Belə ki, buğda idxalı 19,2% azalaraq 1.599,6 min tondan 1.292,0 min tona, kartof idxalı isə 18,5% azalaraq 183.005 tondan 149.206 tona düşmüşdür. Yüksək spesifik və advalor rüsumlara malik olan siqaret idxalı 99,2% azalaraq demək olar ki, tam daxili əvəzetməyə işarə edir. Bu tendensiya idxal səbətinin strukturunun kənd təsərrüfatı və emal məhsullarından qeyri-aqrar mallara (minik avtomobilləri +1.550%, mobil telefonlar +281%) doğru dəyişməsi ilə üst-üstə düşür və gömrük gəlirlərinin “qayçı effekti” adlanan struktur sıxılmasının əsas mexanizmlərindən birini təşkil edir.

Cədvəl 2. 2016–2024-cü illər üzrə aqrar sahədə bəzi məhsullar üzrə idxal həcmi təhlili

Əmtəə	2016	2024	Dəyişiklik
Buğda (min ton)	1.599,6	1.292,0	–19,2%
Kartof (ton)	183.005	149.206	–18,5%
Siqaret (mln ədəd)	9.301,8	75,7	–99,2%

Mənbə: Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (10.09.2026) materialları əsasında tərtib edilib

Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalındakı bu azalma bir tərəfdən daxili istehsalın genişlənməsinin, digər tərəfdən isə gömrük-tarif siyasətinin strateji sahələri hədəfə alan proteksionist elementlərinin nəticəsidir. Eyni zamanda, bu proses gömrük gəlirlərinin bazasını daraltmaqla fiskal təhlükəsizlik baxımından ikili nəticəyə səbəb olur: ərzaq təhlükəsizliyi güclənir, lakin ənənəvi yüksək tarifli aqrar idxaldan əldə olunan büdcə gəlirləri azalır. Bu ziddiyyət tarif siyasətinin kənd təsərrüfatı üzrə fərqləndirilmiş yanaşma tələb etdiyini bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan ÜTT-yə üzvlük danışıqlarında inkişaf etməkdə olan ölkə statusuna malik olmadığından, Kənd Təsərrüfatı Sazişinin nəzərdə tutduğu 10%-lik minimal (de minimis) daxili dəstək həddinin əldə edilməsi əlavə çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur; vergi güzəştləri və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin borclarının silinməsi nəticəsində yaranan imtiyazların subsidiya kimi tanınmaması da danışıqların ayrıca predmeti olmuşdur. 2017-ci il iyulun 27-də

Cenevrədə keçirilən sonuncu danışıqlar raundunda Azərbaycan İşçi Qrupun üzvlərindən kənd təsərrüfatı sektoru üzrə 10% də minimis dəstək həddi, 1 milyard ABŞ dolları həcmində ümumi dəstək potensialı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının bərpasına əlavə dəstək və Kənd Təsərrüfatı üzrə ÜTT Sazişinin 6.2-ci maddəsinə uyğun subsidiya imkanları tələb etmişdir; hesabat dövründə ölkədə ixrac subsidiyaları tətbiq edilməmişdir (WTO, 2017). Sektoral təşəbbüslər çərçivəsində Azərbaycan kənd təsərrüfatı avadanlığı üzrə təşəbbüsə 100% uyğunlaşdırma ilə tam qoşulmuşdur (informasiya texnologiyaları və tikinti avadanlıqları üzrə də tam, tibb avadanlıqları üzrə isə 93,44% uyğunlaşdırma ilə).

Cədvəl 3. Cazibə modelinin qiymətləndirmə nəticələri (2000–2024)

Dəyişən	OLS	FE	PPML
lnGDP (Azərbaycan)	0,934***	0,891***	0,847***
lnGDP (tərəfdaş)	0,876***	0,832***	0,791***
lnDIST (məsafə)	-0,743***	-0,698***	-0,612***
BORDER (qonşuluq)	0,521**	—	0,467**
FTA (azad ticarət sazişi)	0,634*** (+88,5%)	0,589*** (+58,9%)	0,542*** (+71,9%)
CIS (MDB üzvlüyü)	0,487** (+62,8%)	—	0,431** (+53,8%)

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanıb

Nəticələrə görə, Azərbaycanın ÜDM elastikliyi 0,891 (FE), tərəfdaş ölkənin ÜDM elastikliyi 0,832 (FE) təşkil edir ki, bu, iqtisadi ölçünün ticarətin əsas determinantı olduğunu göstərir. Məsafə elastikliyi -0,698 (FE) klassik cazibə effektini təsdiqləyir və Azərbaycanın tranzit ölkə statusunun məsafə maneəsini qismən azaltmış olduğunu göstərir. Azad ticarət sazişinin mövcudluğu ikitərəfli ticarəti PPML-ə görə 71,9%, OLS-ə görə 88,5% artırır ki, bu, mövcud ATS şəbəkəsinin genişləndirilməsinin əsaslandırılması üçün əhəmiyyətli arqumentdir. MDB üzvlüyü isə ticarəti əlavə 53,8–62,8% artırır. Bütün diaqnostik testlər (Breusch-Godfrey, ARCH, Ramsey RESET, Jarque-Bera) modelin düzgün spesifikasiya olduğunu təsdiqləyir. Cazibə modelinin ölkə üzrə sabit effektləri iqtisadi amillərlə izah olunmayan əlavə ticarət bağlarını aşkar edir. İtaliya (+1,847***) neft ixracı hesabına model strukturunu aşan ən güclü ticarət bağına malikdir; Türkiyə (+1,634***) coğrafi yaxınlıq, ATS və tarixi əlaqələrin birgə təsirini, Rusiya (+1,521***) isə MDB üzvlüyü, qonşuluq və enerji infrastrukturunun məcmu təsirini əks etdirir. Gürcüstanın sabit effekti (+0,834***) tranzit funksiyası və Böyük İpək Yolu dəhlizindəki mövqeyi ilə izah olunur. Bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın ənənəvi tərəfdaşları ilə ticarət əlaqələri sırf iqtisadi kütlə və məsafə amilləri ilə izah edilə bilməyən əlavə institusional və tarixi dəyər daşıyır.

Cədvəl 4. Cazibə Modeli - Azad ticarət sazişi (FTA) və MDB üzvlüyünün ticarətə kəmiyyət təsiri

Amil / Factor	OLS artımlı təsir	PPML artımlı təsir	Konkret nümunə
FTA _{ijt} (ATS imzalanması)	+88.5%	+71.9%	Türkiyə ilə ATS: ikitərəfli ticarət ~88% artır
CIS _{ij} (MDB üzvlüyü)	+62.8%	+53.8%	Rusiya ilə MDB: ticarət əlavə 63% artır
BORDER _{ij} (qonşuluq)	+68.4%	+59.5%	Gürcüstan, İran, Rusiya ilə — sərhəd üstünlüyü
lnDIST (-0.743) hər +1% məsafə	-0.74%	-0.61%	Braziliya və Türkiyə: məsafə fərqi ticarəti ~60% azaldır

Qeyd: Artımlı təsir $\exp(\beta)-1$ ilə hesablanmışdır. Bütün fərqlər digər dəyişənlər sabit qaldıqda (ceteris paribus) qiymətləndirilir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanıb.

Cədvəl 5. Cazibə Modeli - Ölkələr üzrə xüsusi sabit effektləri (Top 10 ölkə üzrə)

Ölkə	Sabit effekt (FE)	İzah / Interpretation
İtaliya	+1.847***	Neft ixracı — model strukturunu aşan güclü ticarət bağı
Türkiyə	+1.634***	Coğrafi yaxınlıq + ATS + tarixçi bağlar
Rusiya	+1.521***	MDB + qonşuluq + enerji infrastrukturunu
Çin	+0.923***	Son onillikdə sürətlə artan ticarət payı
Almaniya	+0.741**	Texnoloji idxal — maşın, avadanlıq
Gürcüstan	+0.834***	Tranzit + qonşuluq + Silk Road dəhlizi
İsrail	+0.612**	Texnoloji məhsullar + enerji sazişləri
Hindistan	+0.534**	Artan iqtisadi həcm → ticarət cazibəsi
Böyük Britaniya	+0.498*	Maliyyə xidmətləri + enerji şirkətləri
ABŞ	+0.476*	Texnoloji mallar + energetika investisiyaları

Qeyd: Sabit effektlər FE qiymətləndirməsindən alınmışdır; müsbət dəyər həmin ölkə ilə ticarətin iqtisadi faktorlarla izah edilən səviyyədə çox olduğunu göstərir (məs. xüsusi siyasi, tarixi bağlar).

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanıb

Sazişin bağlandığı ildən 2024-cü ilə qədər olan dövr üzrə aparılan müqayisə göstərir ki, Rusiya (1992), Türkmənistan (1996) və Özbəkistanla (1996) münasibətlərdə idxal artımı (müvafiq olaraq 14,4; 20,7 və 29,3 dəfə) ixrac artımını (3,4; 2,3 və 7,2 dəfə) əhəmiyyətli dərəcədə üstələyərək bu tərəfdaşların ATS-dən nisbətən daha çox faydalandığını göstərir. Əksinə, Qazaxıstan (1997), Qırğızıstan (2004) və Belarusla (2004) əlaqələrdə ixracın idxaldan daha sürətli artması (müvafiq olaraq 14,8/11,4; 87/7,5 və 61,4/41,8 dəfə) Azərbaycan üçün əlverişli dinamika ilə işarə edir. Bu heterogenlik Cazibə modelinin FTA əmsalının orta effekt olduğunu, real təsirin isə tərəfdaş ölkənin iqtisadi strukturundan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini göstərir. Bunu aşağıdakı diaqramlardan görmək olar.

Cədvəl 6. Potensial Döymə Əmsalı və gömrük gəlirlərinin artım tempi (2016–2024)

İl	PDƏ, %	Gömrük gəlirləri artımı, %
2016	64,2	—
2018	66,8	+24,7
2019	66,8	+35,5
2021	70,7	+20,7
2022	69,6	+30,2
2023	65,4	+12,1
2024	65,2	+4,9

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanıb

ÜDM əsaslı PDƏ 2016-cı ildə 64,2%-dən 2021-ci ildə 70,7% zirvəsinə qalxmış, sonra 2022-ci ildə 69,6%-ə, 2023-cü ildə 65,4%-ə, 2024-cü ildə isə 65,2%-ə enmişdir. Eyni dövrdə gömrük gəlirlərinin illik artım tempi 2018–2019-cu illərdəki 35,5% zirvəsindən 2024-cü ildə 4,9%-ə qədər yavaşımışdır. Aparılan təhlil 1-2 illik gecikmə ilə mənfi korrelyasiyanın mövcudluğunu göstərir: PDƏ-nin 2021-ci il zirvəsi 2023–2024-cü illərdə gömrük gəlirləri artımının kəskin yavaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu proses əmtəə səviyyəsində də özünü göstərir: yüksək tarifli mallar (buğda -19,2%, kartof -18,5%, siqaret -99,2%) idxalı azalarkən, aşağı effektiv tarif dərəcəli mallar (minik avtomobilləri +1550%, mobil telefonlar +281%) idxalı kəskin artmışdır, bu isə effektiv tarif dərəcəsinin tədricən aşağı düşməsinə səbəb olaraq gömrük gəlirlərinin struktur zəifləməsinə izah edir.

Azərbaycanın imzaladığı ikitərəfli azad ticarət sazişlərinin əhəmiyyətli hissəsi bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsinə xidmət edir. Moldova ilə əməkdaşlıqda əsas potensial sahə kimi şərab, əkin materialı, taxıl, quş əti və günəbaxan yağının idxalı, qarşılığında Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində birgə layihələrin inkişafı nəzərdə tutulur. Qazaxıstanla ticarətdə buğda ixracının kəskin artması (təkcə 2022-ci ildə 3,4 milyon dollardan 38,9 milyon dollara) diqqətəlayiqdir. Belarusla ticarətdə kərə yağı, ət və quşçuluq əlavə məhsulları, eləcə də tərəvəz idxalı əhəmiyyətli yer tutur. Türkiyə ilə 2020-ci ildə imzalanmış preferensial ticarət sazişi çərçivəsində güzəştli rejimə düşən mallar arasında pendir, meyvə-tərəvəz, qara çay, konfet-şokolad məmulatları və şəkərsiz meyvə püresi kimi Azərbaycanın ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları xüsusi yer tutur.

Regional ATS tərəfdaşları üzrə kənd təsərrüfatı ixracının strukturu heterojendir. Rusiya ilə 1992-ci il sazişi çərçivəsində Azərbaycan mineral xammal və kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edir və ölkənin 70-dən çox regionu ilə əməkdaşlıq aparır. Moldova ilə əməkdaşlıqda kənd təsərrüfatı sahəsində birgə layihələr prioritet elan edilmiş, Moldova tərəfindən şərab, əkin materialı, taxıl, quş əti və günəbaxan yağının Azərbaycana ixracı imkanları müzakirə olunmuşdur. Belarusdan kənd təsərrüfatı texnikası (məhsul biçini üçün maşın və mexanizmlər) idxal edilərkən, Azərbaycandan təzə meyvə-tərəvəz ixrac olunur. Türkiyə ilə 2020-ci il Preferensial Ticarət Sazişi çərçivəsində güzəştli siyahıya Azərbaycandan ixrac edilən pendir, meyvə-tərəvəz, qara çay, konfet və şirniyyat məhsulları daxil edilmişdir. Bu müxtəliflik göstərir ki, kənd təsərrüfatı Azərbaycanın həm ikitərəfli ATS şəbəkəsində, həm də ÜTT danışıqlarında milli mənafeyin qorunması baxımından xüsusi həssaslıq tələb edən sahə olaraq qalır (AR və Türkiyə arasında PTS, 2020).

Beləliklə, təhlil göstərir ki, mövcud azad ticarət sazişləri şəbəkəsi Azərbaycanın aqrar ixrac potensialının regional bazarlarda, xüsusilə MDB məkanında reallaşdırılması üçün institusional əsas yaratmışdır, lakin bu potensialın AI və digər inkişaf etmiş bazarlara doğru genişləndirilməsi sanitar-fitosanitar standartlara uyğunlaşma və keyfiyyət infrastrukturunun gücləndirilməsini tələb edir.

Milli mənafehin qorunması baxımından diqqətəlayiq presedent Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya və azad ticarət zonası haqqında sazişin imzalanmasını sürətləndirməməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu qərarın səbəbini izah edərək bildirmişdir ki, təklif olunan saziş artıq ikitərəfli əməkdaşlığa bənzəməyən, birtərəfli mexanizm təklif edən "təlimat vərəqinə" bənzəyirdi və Azərbaycanın bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu münasibətlər qurma prinsipinə uyğun gəlmirdi. Bu presedent göstərir ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətindəki hər bir təşəbbüs, o cümlədən iri bazarlarla institusional əlaqələr, yalnız bazara çıxış perspektivi ilə deyil, həm də sazişin tərəflər arasında qarşılıqlılıq və bərabərhüquqlu münasibətlər prinsipinə uyğunluğu meyarı ilə qiymətləndirilməlidir. Bu isə həm ATS strategiyasının, həm də ÜTT danışıqlarının aparılmasında Azərbaycanın ardıcıl tutduğu mövqedir.

Nəzəri təhlil göstərir ki, ATS-lər və ÜTT üzvlüyü milli mənafehin reallaşdırılmasında bir-birini tamamlayan, lakin fərqli risk profilinə malik alətlərdir: ATS-lər seçilmiş tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqədə bazara çıxışı genişləndirir, ÜTT üzvlüyü isə daha geniş, lakin daha az nəzarət edilə bilən çoxtərəfli çərçivə təklif edir. Empirik nəticələr bu iki alətin real təsirinin kontekstdən asılı olduğunu göstərir: Cazibə modelinin göstərdiyi orta müsbət FTA effekti (58,9–88,5%) ölkə səviyyəsində böyük heterogenlik altında gizlənir, bazar doyması təhlili isə göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılmasından əldə edilən idxal artımı müəyyən həddən sonra gömrük gəlirlərinin struktur dayanıqlığına təhdid yarada bilər. Bu, Azərbaycanın ÜTT danışıqlarında minimal liberallaşma strategiyasını seçməsinin iqtisadi əsaslarını dəstəkləyir.

Yekun nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın azad ticarət sazişləri şəbəkəsi ikitərəfli ticarətə statistik cəhətdən əhəmiyyətli, lakin tərəfdaşdan asılı olaraq heterogen təsir göstərir (Cazibə modelində orta effekt 58,9–88,5%). Bazar doyması ilə gömrük gəlirləri arasındakı gecikməli mənfi əlaqənin aşkar edilməsi göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılması (istər ATS, istərsə də gələcək ÜTT üzvlüyü çərçivəsində) fiskal dayanıqlığın davamlı monitorinqi ilə müşayiət olunmalıdır. Gələcək tədqiqatlar üçün ATS-lərin sektoral təsirinin qiymətləndirilməsi və ÜTT üzvlüyünün mümkün ssenariləri üzrə Cazibə modeli əsasında proqnozlaşdırma aparılması tövsiyə olunur.

ÜTT üzvlüyü prosesi isə hələ də tarif öhdəlikləri və kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi məsələləri üzrə həllini tapmamış çətinliklərlə davam edir. Kənd təsərrüfatı sektoru ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əksər məhsul qrupları üzrə qənaətbəxş özünütəminatmə səviyyəsinə malikdir (heyvandarlıqda 77–99,7%, digər bitkiçilik məhsullarında 89–132%), lakin dənli bitkilər üzrə (64,5%) əlavə dəstək tədbirləri zəruridir.

ÜTT üzvlüyü danışıqlarında kənd təsərrüfatı üzrə tarif öhdəlikləri (orta bound dərəcə 17,3%, tətbiq olunan dərəcə 14%) regional orta göstəricidən (12,72%) yüksəkdir ki, bu, yerli istehsalçıların müdafiəsi baxımından əlverişli, lakin liberallaşma perspektivi baxımından əlavə danışıq mövqeyi tələb edən amildir.

Mövcud azad ticarət sazişləri şəbəkəsi (11 ölkə) kənd təsərrüfatı məhsullarının regional bazarlara çıxışını genişləndirmişdir, lakin inkişaf etmiş bazarlara inteqrasiya üçün sanitar-fitosanitar infrastrukturun gücləndirilməsi tələb olunur.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Kənd təsərrüfatı üzrə differensiallaşdırılmış beşpilləli tarif strukturunun tətbiqi: aqrar xammal və toxumçuluq üçün 0%, strateji ərzaq məhsulları üçün orta səviyyə, hazır idxal məhsulları üçün tədricən azaldılan yüksək tarif.
- Dənli bitkilər üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə məhsuldarlıq artımına yönəlmiş dövlət dəstəyinin davam etdirilməsi və ÜTT çərçivəsində icazə verilən dəstək alətlərindən (yaşıl qutu tədbirləri) səmərəli istifadə.
- Aqrar ixracın diversifikasiyası üçün sənaye parklarında aqrar-emal klasterlərinin yaradılması və mineral gübrə istehsalı ilə kənd təsərrüfatı arasında əlaqənin institusional cəhətdən möhkəmləndirilməsi.
- Gömrük və kənd təsərrüfatı orqanları arasında məlumat mübadiləsi platformasının yaradılması, ərzaq təhlükəsizliyi göstəricilərinin tarif qərarlarının qəbulunda rəsmi indikator kimi istifadəsi.
- ÜTT danışıqlarının sürətləndirilməsi zamanı kənd təsərrüfatı üzrə keçid müddətlərinin və inkişaf etməkdə olan ölkə statusuna bənzər güzəştlərin əldə edilməsi istiqamətində danışıq mövqeyinin gücləndirilməsi

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Azad Ticarət haqqında Saziş, 30.09.1992.
2. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Preferensial Ticarət Sazişi, 2020.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Xarici ticarət və investisiya statistikas. <https://cbar.az>
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://stat.gov.az/source/trade/>
5. Anderson, J. E., & van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *American Economic Review*, 93(1).

6. Boehm, C. E., Levchenko, A. A., & Pandalai-Nayar, N. (2023). The Long and Short (Run) of Trade Elasticities. *American Economic Review*, 113(4).
7. Erceg, C. J., Prestipino, A., & Raffo, A. (2023). The Macroeconomic Effects of Trade Tariffs. Federal Reserve Board Working Paper.
8. Gnangnon, S. K., & Brun, J.-F. (2019). Tax Reform and Fiscal Space in Developing Countries. *Comparative Economic Studies*, 61.
9. Helpman, E., & Krugman, P. (1985). *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, MA: MIT Press.
10. Irwin, D. A. (2021). Import Substitution and Export-Led Growth: The Historical Evidence. NBER Working Paper.
11. Kee, H. L., Nicita, A., & Olarreaga, M. (2008). Import Demand Elasticities and Trade Distortions. *Review of Economics and Statistics*, 90(4).
12. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown.
13. List, F. (1841). *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Stuttgart.
14. Luttwak, E. N. (1990). From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*, 20.
15. Mustafin, A., et al. (2022). Import Substitution Policy and Revenue Base in Transition Economies. *Regional Panel Study*.
16. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
17. Ossa, R. (2014). Trade Wars and Trade Talks with Data. *American Economic Review*, 104(12).
18. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3).
19. Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
20. Pujolas, P., & Rossbach, J. (2025). Revisiting the Tariff Laffer Curve. Working Paper.
21. Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray.
22. Rose, A. K. (2004). Do We Really Know That the WTO Increases Trade? *American Economic Review*, 94(1).
23. Santos Silva, J. M. C., & Tenreyro, S. (2006). The Log of Gravity. *Review of Economics and Statistics*, 88(4).
24. Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London.
25. Trabandt, M., & Uhlig, H. (2011). The Laffer Curve Revisited. *Journal of Monetary Economics*, 58(4).
26. World Trade Organization. *Accession Procedures and Working Party Reports*. Geneva: WTO Secretariat.
27. Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3).

FREE TRADE AGREEMENTS AND WTO MEMBERSHIP: THEORETICAL FOUNDATIONS AND EMPIRICAL ASSESSMENT WITHIN THE GRAVITY MODEL FRAMEWORK

ABSTRACT

Purpose of the study: The study aims to examine the network of free trade agreements (FTAs) of the Republic of Azerbaijan and the process of its accession to the World Trade Organization (WTO) at both theoretical and empirical levels. The theoretical section systematizes the key provisions of bilateral FTAs concluded based on GATT/WTO principles (tariff elimination, most-favored-nation treatment, quota prohibitions, and rules of origin) as well as the stages of the WTO accession procedure.

Methodology of the study: The study employs methods of systematic, comparative, and economic-statistical analysis, as well as logical generalization, to construct a model of the attractiveness of Azerbaijan's bilateral trade with 40 partner countries for the 2000–2024 period, based on economic mass, geographic distance, contiguity, and membership in free trade agreements (FTAs) and the CIS. Additionally, the study calculates the potential saturation coefficient for 2016–2024 and analyzes the relationship between domestic market saturation and the growth rates of customs revenues.

Results of the study: The results indicate that the existence of a free trade agreement increases bilateral trade turnover by 58.9–88.5% (FTA/CIS), while CIS membership drives additional growth of 53.8–62.8%; meanwhile, market saturation—which reached 70.7% in 2021—led to a slowdown in the growth rate of customs revenues to 4.9% during 2023–2024, with a time lag of 1–2 years.

Scientific novelty of the study: Unlike existing studies, a distinct and expanded section is dedicated to the role of the agricultural sector in safeguarding national interests and ensuring food security within the context of foreign trade; the analysis covers self-sufficiency levels, shifts in the structure of agricultural imports and exports, tariff commitments regarding agriculture during WTO accession negotiations, and the impact of free trade agreements on the agricultural sector.

Practical significance of the study: The practical significance of the study lies in the inclusion of additional recommendations for the agricultural sector within the six-block tariff optimization model presented at the end of the article.

Keywords: free trade agreement, WTO accession, Gravity model, market saturation, customs revenue, national interest.

СОГЛАШЕНИЯ О СВОБОДНОЙ ТОРГОВЛЕ И ЧЛЕНСТВО В ВТО: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭМПИРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА В РАМКАХ ГРАВИТАЦИОННОЙ МОДЕЛИ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования: Целью исследования является изучение сети соглашений о свободной торговле (ССТ) Азербайджанской Республики и процесса вступления во Всемирную торговую организацию (ВТО) как на теоретическом, так и на эмпирическом уровнях. Теоретическая часть систематизирует основные положения двусторонних соглашений о свободной торговле, заключенных на основе принципов ГАТТ/ВТО (отмена тарифов, режим наибольшего благоприятствования, запрет квот, правила происхождения) и этапы процедуры вступления в ВТО.

Методология исследования: В исследовании используются методы систематического анализа, сравнительного анализа, экономико-статистического анализа и логического обобщения, и строится модель привлекательности двусторонней торговли Азербайджана с 40 странами-партнерами на период 2000–2024 годов на основе экономической массы, географической удаленности, соседства, членства в ССТ и СНГ. В исследовании рассчитывается потенциальный коэффициент насыщения на 2016–2024 годы и анализируется взаимосвязь между насыщением внутреннего рынка и темпами роста таможенных поступлений.

Результаты исследования: Результаты показывают, что наличие соглашения о свободной торговле увеличивает двусторонний товарооборот на 58,9–88,5% (ФС/СНГ), а членство в СНГ обеспечивает дополнительный рост на 53,8–62,8%; в то же время насыщение рынка, достигшее 70,7% в 2021 году, привело к замедлению темпов роста таможенных поступлений до 4,9% в 2023–2024 годах с задержкой в 1–2 года.

Научная новизна исследования: В отличие от существующих исследований, отдельный и расширенный раздел посвящен роли сельскохозяйственного сектора в обеспечении национальных интересов и продовольственной безопасности во внешней торговле: анализируются уровни

самообеспеченности, изменения в структуре импорта-экспорта сельскохозяйственной продукции, тарифные обязательства в отношении сельского хозяйства в переговорах о вступлении в ВТО, а также влияние соглашений о свободной торговле на сельскохозяйственный сектор.

Практическая значимость исследования: Прикладная значимость исследования заключается в том, что в конце статьи в шестиблочную модель оптимизации тарифов включены дополнительные рекомендации для сельского хозяйства.

Ключевые слова: соглашение о свободной торговле, вступление в ВТО, гравитационная модель, насыщение рынка, таможенные поступления, национальные интересы.

Məqalə daxil olmuşdur: 10.08.2026

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

17.08.2026

Çapa qəbul edilmişdir: 20.09.2026

Дата поступления статьи в

редакцию: 14.08.2026

Отправлено на повторную

обработку: 17.08.2026

Принято к печати: 20.09.2026

The date of the admission of the

article to the editorial office:

14.08.2026

Send for reprocessing: 17.08.2026

Accepted for publication: 20.09.2026